

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы
ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

МЕЙІРІМ

(Ой-толғамдар, зерттеулер, естеліктер)

Белгілі ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР Жоғарғы мектебі Ұлттық ғылым академиясының академигі

Қансейіт Әбдезұлының
60 жылдық мерейтойына арналған
«ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ МЕН
ӘДЕБИЕТ СЫНЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ»

атты халықаралық ғылыми-теориялық
конференция материалдары

5 маусым 2013 ж.
Алматы

6. Әуезов М. Қайсысын қолданамыз? // Сарыарқа. – 1917.
 7. Әуезов М. 19 томдық жинағы. – Алматы, . – 369 б.
 8. Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминденуі. – Алматы: Ғылым, 1998. – 208 б.
 9. Суперанская А.В. Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. – М., 1989. – 302 с.

Р. Өмірбекова

ф.ғ.б.

А. Нуртанина

ф.ғ.б.

Л. Мекебаева

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
 мемлекеттік тіл кафедрасы

ЕСІМШЕЛІ АНЫҚТАУЫШ ЖАСАУДАҒЫ САН ЕСІМДЕРДІҢ ТІРКЕСІМДІЛІК ҚЫЗМЕТІ ТУРАЛЫ

Сан есімдердің де етістікті сөз тіркесінде бағыныңқы қызметте жұмсалуы тілімізде кездесетін құбылыс болғанымен, бұл мәселе туралы ең алдымен Н.К. Дмитриев, А.Н. Кононов, М. Балақали сияқты ғалымдар сөз етті. Олар сан есімнің тек есімді сөз тіркесінде жұмсалуын ғана емес, етістікпен тіркесіп, пысықтауыштық қатынаста берілуін алғаш айқындағандар болды. Кейіннен сан есімнің етістікпен тіркесуі туралы Ә. Хасанов, Т. Сайрамбаевтың диссертациялық жұмыстарында жеке қаралды. Онда сан есімдердің тек есімдермен ғана емес етістіктермен тіркесіп пысықтауыш қызметін атқаруы жан-жақты айтылды. Бұл зерттеулер бойынша, етістіктің сан есімнің барлық мағыналық түрлерімен тіркесе бермейтін, оның ішінде есептік, реттік сан есімдері ғана етістікпен тіркесіп жұмсалатындығы айтылған. Шынында қабыса байланысқан сөз тіркесінде сан есімдердің есептік, реттік түрлері едәуір дәрежеде қолданылатындығы белгілі де. Әрине, сан есімдерге етістіктердің де басыңқылық қызметі оның әр түрлі категорияларында әр түрлі. Әсіресе, сан есімдердің етістіктің ішінде есімше түрімен тіркесуі бізге қажетті тұсы. Егер бағыныңқы сыңарда көбіне есептік, реттік сан есімдері ғана келеді, ал басыңқы сыңарда есімшелердің -ған, -ген, -қан, -кен, -атын, -етін, -йтін, йтын, -ар, -ер, -р түрлерінің бәрі бірдей басыңқылық ете бере ме деген де өзіндік сауал пайда болады. Бұл жерде мына мәселені де ескеру кеткен жөн. Егер бағыныңқы қызметте сан есімдердің жеті түрінің тек екі түрі ғана қабыса байланысуға қабілетті болса, енді сан есімдердің есімшелермен меңгеріле байланысуы да келіп туады. Мұндай келе есептік, реттік сан есімдері де қатыса алады. Есімшелермен сойлемнің ішінде өзіне қандай сан есімдері бағыныңқы қызметке алып, күрделі анықтауыш болуы да өзіндік үлкен мәселе.

Зерттей келе, сан есімдер есімше алдында нольдік тұлғада да, септік жалғаулары арқылы да келе береді екен. Осыған байланысты сан есім мен есімшенің күрделі анықтауыш болуын іштей қабыса және меңгеріле байланысады деп бөлу орынды.

Бір ескере кететін нәрсе, біз әрі қабыса, әрі меңгеріле байланысқан сан есім мен есімшені анықтауыштарды сөз еткенде тек сан есім қатысты түрлерін ғана сөз етіп отырмыз.

Сан есімдерге басыңқы қызметте күрделі анықтауыш жасауда есімшелердің үш түрлі жұрнағынан қатысы әр түрлі. Яғни сан есімдермен

- қан, -кен, -ған, -ген,
- атын, -етін, -йтін, -йтін

-ар, -ер, -р жұрнақты есімшелердің бірімен тіркесіп, екінші бір жұрнағымен есімшенің тіркесуі де мүмкін екен. Дегенмен, есімшелі оралым жасауда ең көп жұмсалатын -ған, -ген -қан -кен жұрнақты есімшелер екені айқын.

Сан есімнің қабыса байланысуы

1. Есептік сан есім -ған, -кен, -қан, -кен тұлғалы есімше +есім сөз тіркесі : өмір үшін жанталастан соншалық шапшаңдықпен ұшқын атып, *жүз құбылған шағы*_(М.Әуезов).Сараңның *үш салған тұя* татымас (Сараи).*

Есептік сан есім + атын, -етін, -йтін, -йтін тұлғалы есімше+ есім сөз тіркесі: *порт бүктелтіп* бірнеше **сырмақ** төрге төселіп биіктетілген екен (М. Мағауин) *Өз басым әлі күнге шешемнің көп сөзін күлақ қойып, мың келетін ашуының* бірін де елеп жүрген жан емеспін(С.Сарғасқасев).

Есептік сан есім- ар, -ер, -р, тұлғалы есімше +есім сөз: *Бір салар қолқасының* орындалатынын сенен

Ишымның тастүйілген қабағы жадырап, түнерген кайғысы түріле бастағандай (Ғ.Оралбаев). *екі қайталар шимасының* жоқтығын сезген қарт ештеңені сезбеген адамша үндемей отыра берді (Е.Домбаев).

2. Реттік сан есім +ған, -ген-, қан-, кен тұлғалы есімше +есім сөз тіркесі: Бірінші қазылған құдық тереңдігінен ешкімге күмән келтіре қоймады (Ғ.Мұстафин). Жаңа Қарағандыда бірінші соғылған балға, бірінші құрылған көрік сенікі (Ғ.Мұстафин)

Реттік сан есім+ атын,-етін,-йтын,-итін тұлғалы есімше+есім сөз тіркесі: Бірінші келген кезде көк сипынған мал, жусан, көбек жалманқұлақ сияқты аңылы шөпке әбден конды (Шәкәрім). Екінші шылқанған мәселе-ауыл жастарының тәртібі туралы болмақ (Жас Алаш).

Реттік сан есім +ар,-ер,-р тұлғалы есімше + есім сөз: Үшінші айтылар ой – көпшілікті қатты толғандырары сөзсіз(М.Сқақбаев). Келіншегі құрған жоспары бойынша бірінші кездесер ешкінің мүйізінен ұстамаққа алға қарай ұмтыла берді (Т. Мәмессейітов)

3. - дап,-деп,-лап,-леп,-дай,-дей жұрнақтары жалғанған болжалдық сан есімдермен тіркесіп келіп есімшелі оралым жасалады.

-ған,-ген,-қан,-кен тұлғалы есімше: Мындап өрген қой кең даланы жауып кеткен болды(С.Мұқанов). Екеулеп тартқан арқан үзілуге шақ қалды(Шәкәрім).

-атын,-етін, -йтын,-итін тұлғалы есімше:Екі сағаттай оқылатын лекция маужырап отырған студенттерді сергітетіндей тартымды болуы керек (Ә.Нұршайықов). Сегіз сағаттай жүретін жол Ережеп ақсақалды қатты қалжырататын болды (М.Қаназов).

-даған, -деген тұлғалы болжалдық сан есімдердің -ған,-ген,-қан,-кен, тұлғалы есімше арқылы жасалуы: Ондаған көшкен ауылдың орны ойсырап,құлазып артта қалып барады(Шәкәрім).

Есімшелі оралым жасауда болжалды сан есімдер- атын,-етін,-йтын,-ар,-ер,-р тұлғалы есімшелермен тіркеспейді екен.

Есімшелі оралым жасауда бағыныңқы сыңардағы тәуелдік жалғаулы сан есімдер есімшелермен үнемі қабыса байланыса бермей, былайша айтқанда іштей «қиыса» да байланысатынын көруге болады. Мұндай жағдай көбіне реттік және жинақтау сан есімдеріне тән.

4. Әрине, реттік сан есімдері көбіне қабыса байланысуға бейім болса, ал олар тәуелденген кезде қаттанып есімшелі топта бастауыштық тұлғаға ие болады. Сонымен осы реттік, жинақтау сан есімдерінің тәуелденіп келіп есімшелі оралым жасауға қатысатынын байқаймыз.

Реттік сан есімдердің тәуелдіформада тұрып есімшелі оралым жасауы.

-ған,-кен,-қан,-кен тұлғалы есімше арқылы: Екіншісі салған сурет-аудандық оқушылар үйінің көрмесіне қойылатын болды. (газеттен). Біріншілері туылған күн-естен ешқашан шықпақ емес (Р.Сейсенбайев).

-атын,-етін,-йтын,-йтін тұлғалы есімше арқылы: Біріншісі айтатын сөзді олар бұзып жіберді (Жас Алаш).

-ар,-ер, -р тұлғалы есімше арқылы: Үшіншісі салар ән ел арасына тарай қоймаған жаңа туынды көрінеді (Жалын).

5. Тәуелдік формадағы жинақтық сан есімдердің -ған,-ген, -қан,-кен тұлғалы есімшелермен тіркесі:Екеуі айтқан ән даланы жаңғыртып жібергендей (М.Әуезов). Екеуі шырамытқан жігіт осы ауылға жиен болып шықты (М.Қаназов).

Тәуелдік формадағы жинақтық сан есімдердің -атын,-етін,-йтын,-итін тұлғалы есімшелермен тіркесі: Төртеуі кездесетін шақ- сәске түске белгіленген болатын (С.Сарғасқаев). Екеуің орындайтын іс – қалайда нәтижелі болуы керек(Ғ.Мұстафин).

Тәуелдік формадағы жинақтық сан есімдердің -ар,-ер,-р тұлғалы есімшелер мен тіркесі. Екеуін айтар сөз. Істер іс әлі алда (Жас Алаш). Үшеуің тындырар шаруа бір күнге жетерлік (Е.Домбаев). Жинақтық сан есімнің қосарланып келуі арқылы есімшелі оралым жасалады.

-ған,-ген,-қан,-кен тұлғалы есімшелер арқылы: дабырлаған көп халық, екеу-екеу ойнаған балалар осынау кең даланың сәнін кіргізіп жібергендей(Ә.Нұршайықов).

6. Қосарланған жинақтық сан есімдердің -атын,-етін,-йтын,-итін тұлғалы есімшемен тіркесі: Екеу-екеу тұратын пішеншілер айақ асты күрт қозғалып Ықсанға қарай қалбалактай жүгірісті.(М.Сүндетов).

-ар,-ер, -р тұлғалы есімшемен арқылы жинақтық сан есімдер есімшелі оралым жасауға қабілетсіз болады екен.

Жалпы сан есімдердің бірнеше түрінің синтаксистік қызметі бірдей еместігі айқын. Солардың ішінде анықтауыш қызметінде тек есептік,реттік сан есімдері ғана жұмсалатындығы барлық зерттеу еңбектерінде үнемі сөз болады соның ішінде олардың етістіктің алдында жұмсалып пысықтауыш болуы да ескерілуде. Сан есімдер осындай синтаксистік қызметте үнемі жұмсалатын сөз табы десек, ал сөйлемнің ішінде есімшенің алдында келіп күрделі анықтауыш болған кезде сан есімдер сын есімдер

жты анықтауыштың сұрағына жауап бермей, енді есімшенің жетегінде күрделі анықтауыш болған кезде де, пысықтауыш болудан қалады бұл жерде егер сан есім, есімшелер заттанса, өздерінің сұрауларына жауап бермей, олар заттық мағынаға ие болған тәрізді сын есім, сан есімдер сөйлемнің ішінде есімшемен бірлікте өздерінің сұрауларына жауап бермей, есімшелі оралым құрауына сәйкес олар есімшенің қандай? деген сұрағына жауап беруге тиісті.

Сан есімдер жоғарыдағыдай тек қабыса байланыспай кейде менгеріле де байланысады.

Сан есімнің менгеріле байланысуы.

Есімшелі оралым жасауда сан есімдер барлық септік жалғауында келмей, көбіне, барыс, шығыс септіктерінде ғана қолданылады. Септік жалғаулы сан есімдермен есімшелер күрделі анықтауыш болғанымен, бағыныңқы сыңардағы сан есімдер іштей көбіне пысықтауыштық қатынаста жұмсалып, күрделі анықтауыш болады.

Барыс жалғаулы сан есім мен есімшенің тіркесуі арқылы есімшелі оралым жасалуы.

-ған,-ген,-қан,-кен тұлғалы есімше: Он бесіне қараған түні Мария толғатқан соң он бесі күні Әлі Серікбайды ауылға тастап Доғаланға жалғыз кетті(Шәкәрім). Қырқына шыдаған бастық,қырық бірін шыдамай ма?(С.Мұқанов).

-атын,-етін,-йтын,-йтін тұлғалы есімше:Он жетіге шығатын бала Сұлтан асқақ ой, тәкәппар көңіл жетегінде еді(М.Мағауин). Беске толатын баласының тілінің әлі шықпағаны да шешесін қатты абыржытады (Жұлдыз) -ар, -ер, -р тұлғалы есімше:

Токсан екіге шығар Өмірзақ қарт үрім- бұтағының амандығын тілеп,табысына қуанып, ағайын туғанын аралап, көңіл сергітеді (М.Сқақбаев).

-шығыс жалғаулы сан есім мен есімшенің тіркесуі арқылы есімшелі оралым жасалуы:

-ған, -ген,-қан,-кен тұлғалы есімше: *Жиырмадан топталған әскерлер* дуылдасып тұр (Т.Ахтанов) Үштен бөлінген барлаушылар тез аттанып кетті (Т.Ахтанов).

-атын,-етін, -йтын,-йтін,тұлғалы есімше: Оннан бөлінетін балалар дереу өздеріне тапсырылған іске жұмыла кірісіп те кеткен екен (С.Сарғасев).

-ар,-ер,-р, тұлғалы есімше: Бестен бөлінер тастар Әсем алдында бытырай шашылып жатыр (Д.Исабеков).

Демек, есімшелі оралым жасауда сан есімдердің атқаратын қызметі едәуір болса керек.

Әдебиеттер

1. Аманжолов, С. Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқаша курсы / С. Аманжолов. - Алматы: Ғылым, 1940 - 82 б.
2. Әміров, Р. Жай сөйлем синтаксисі / Р. Әміров. - Алматы: Жазушы, 1983. - 110 б.
3. Балақаев, М. Қазіргі қазақ тілі / М. Балақаев. - Алматы: Ғылым, 1992. - 193 б.
4. Сайрамбаев, Т. Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері / Т. Сайрамбаев. - Алматы: Дәуір, 1981. - 232 б.
5. Есенов, Қ. Сабактас құрмалас сөйлемдер / Қ. Есенов. - Алматы: Ғылым, 1994. - 200 б.

Мулдағалиева А.А.

КазНУ им. Аль-Фараби

к.ф.н., доцент, заведующая кафедрой

иностраннных языков естественных факультетов

ТЕРМИНОЛОГИЯ РОДСТВА КАК ФЕНОМЕН НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

Мы считаем неосцимемо важным со стороны преподавателя добиться понимания молодежной аудиторией некоторых основ теории систем родства.

Узы родства являются частью жизни человека, наиболее важной частью. Это связано с тем, что именно благодаря этим узам осуществляется жизненно важная функция общества – его воспроизводство в биологическом аспекте. Это функция должна неизменно и постоянно выполняться, если общество намерено выживать и прдолжать существовать. Узы родства являются неотъемлемым и биологически детерминированным свойством человеческого естества независимо от его географического и национального происхождения. Нет ни одного общества, которое не имело бы систему родства. С момента своего рождения человек является «родственником»; сыном, дочерью, внуком, внучкой, племянником, племянницей, а уже потом в ходе свой жизни обретает другие функции в обществе. Каждый человек (ЭГО) стоит в центре структуры родственных отношений. Сверху ЭГО по восходящей линии находятся